

свідчить той факт, що у лютому 1919 р. БРСР легко була перетворена у Литовсько-Білоруську радянську соціалістичну республіку. В цей же час відбувається друге проголошення Української радянської республіки.

Велика увага у взаємовідносинах поміж цими республіками в 1919 р. приділяється організації торгово-економічної допомоги, підготовці сумісних дипломатичних виступів та створенню воєнно-політичного об'єднання під верховенством радянської Росії. В ході створення Радянського Союзу український та білоруський уряди ще пропонували зберегти зовнішні атрибути незалежності радянських республік, лідери УРСР та БРСР виступали в газетах та під час обговорення проекту СРСР, але Сталін добивається реалізації свого бачення цього союзу, як об'єднання автономних одиниць підпорядкованих жорсткій партійній дисципліні.

Боротьба в 1919-1920 рр. з зовнішніми та внутрішніми противниками радянської влади підводить керівників радянської Росії до необхідності переходу до сильної централізованої системи, яка нетерпимо відноситься до будь-яких проявів вільнодумства. Всі партії національного спрямування та громадські об'єднання, які не підкорилися принципам партійної дисципліни і не визнали верховенство комуністичної партії були визнані антидержавними і антидержавними з навішенням ярлику «контрреволюційні». До створення СРСР про припинення своєї діяльності або злиття з комуністами об'явили всі партії в УРСР та БРСР.

Велику цікавість представляють документи єврейських діячів, які були безпосередніми учасниками українського і білоруського національних рухів, публічні виступи емігрантів та їх преса. Масова антирадянська інформація із емігрантських кругів не давала можливості радянській дипломатії спокійно пропагувати свої ідеали в країнах Західної Європи та Америки. Завдяки цьому довгий час вдавалося керівникам УРСР зберігати самостійні дипломатичні представництва за кордоном і відстоювати ідею незалежної зовнішньої політики. Тим не менш необхідність відновлення торгівлі з Радянським Союзом приводить до укладення договорів з урядами Німеччини, Англії, Франції та інших про визнання СРСР, що приводить до ослаблення позицій емігрантських організацій. Більш слабкі білоруські представники розкололися і частина в 1925 р. заявляє про припинення своєї діяльності. Український уряд в екзилі продовжує свою роботу.

Джерела та література

1. Кукса, А.Н. Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917-1922 гг. / А.Н. Кукса. – Минск: РИВШ, 2010.
2. Кукса, А.Н. На пути к самоопределению народов Беларуси и Украины: национально-демократическая модель государственности / А.Н. Кукса. – Минск: БНТУ, 2012.
3. Кукса, А.Н. На пути к самоопределению народов Беларуси и Украины: советская модель государственности / А.Н. Кукса. – Минск: БНТУ, 2012.

УДК [94(470.62):328.13], 1919"

М. Глібшук

ВІДДІЛ ПРОПАГАНДИ ПРИ УРЯДІ А. ДЕНІКІНА

У своїй статті автор розглядає питання щодо створення відділу пропаганди при уряді генерала А. Денікіна, його структури та функцій. Особлива увага акцентується на проблемах та прорахунках в роботі цієї установи.

Ключові слова: Відділ пропаганди, Збройні Сили Півдня Росії, Громадянська війна, Білий рух, більшовики.

The article deals with the establishment of the propaganda department of Denikin's government, as well as its structure and functions. Special emphasis is made on the problems and miscalculations in the work of this institution.

Keywords: The propaganda department, the Armed Forces of South Russia, Civil war, White movement, bolsheviks.

Минуле століття для історії Росії було періодом масштабних та радикальних перетворень. Перша та Друга світова війна, події 1917 року і Громадянська війна, радянська модернізація та розпад Радянського Союзу стали тими подіями, які мали кардинальний вплив на долю російської державності. Тим більше, що все це супроводжувалося не тільки величезними демографічними втратами, але й революційними змінами в суспільно-політичній та економічно-економічній царинах. Тому не викликає здивування, що не тільки професійні історики, але й політологи, соціологи та економісти у своїх наукових працях досліджують саме цей відрізок часу.

Однак за своїм значенням та наслідками «Велика російська революція», як зараз називає події з 1917 по 1922 р. частина російської наукової спільноти, посідає особливе місце. Адже одним із підсумків подій 1917-1922 рр. була не лише перемога більшовиків у протистоянні з білогвардійцями та іншими політичними силами, але й створення нової держави – СРСР, з зовсім відмінною від імператорської Росії концепцією політичної та економічної розбудови країни, яка в майбутньому перетворилася на світову наддержаву.

Але, не зважаючи на те, що радянськими, зарубіжними та сучасними російськими науковцями було досліджено чимало аспектів «Великої російської революції» (1917-1922 рр.), все ж залишається чимало питань, які ще є недостатньо дослідженими та потребують нового наукового підходу.

Однією з таких перспективних тем для наукових досліджень залишається історія Білого руху Півдня Росії, зокрема вивчення державно-політичної моделі, яка існувала під час правління Головнокомандувача Збройних Сил Півдня Росії (далі - ЗСПР) генерал-лейтенанта А. Денікіна. Тому метою даної наукової статті є висвітлення структури, функцій та місця відділу пропаганди у владній конструкції генерала Денікіна.

Ще у вересні 1918 р. генерал М. Алексеев, який тоді формально виконував роль лідера Добровольчої армії, створив інформаційний відділ (осведомительный отдел - Осваг). Завдання, які були поставлені перед цим органом, полягали «в інформуванні командування про політичне становище в країні, роз'ясненні населенню про роботу і цілі Добровольчої армії та агітації за її ідеї» [5, с. 334]. Щодо агітаційної роботи, то усна форма в той час була досить елементарною, а письмова обмежувалася лише одним розповсюдженням листівок. Однак до початку 1919 року ця установа показала свою повну невідповідність, і Особлива нарада (владний інститут, який в законодавчій царині був радничим органом, а в сфері управління виконував функції уряду) ухвалила рішення про створення нового відділу пропаганди [5, с. 334].

У своїх мемуарах Денікін відзначав, що «головним завданням нової структури було поширення по всій території Росії і закордоном правдивих свідчень як про більшовизм, так і про боротьбу з ним на Півдні» [5, с. 335]. Також відділ пропаганди мав пропагувати серед населення ідеї, за які веде боротьбу командування Добровольчої армії, завойовувати симпатії народних мас, висвітлювати різні проблеми в потрібному для білогвардійців світлі, тощо [8, с. 560].

Начальником нового відділу був призначений М. Парамонов, яскравий представник творчої інтелігенції Дону, відомий видавець та політичний діяч. Однак він не довго очолював дану установу. Причиною звільнення стала незадоволеність вищого військового керівництва його політичною позицією: явна прихильність Парамонова до соціалістичного табору йшла в розріз з політичним курсом Особливої наради. Результатом цього стала відставка Парамонова [13, с. 73].

Звільнення Парамонова чітко продемонструвало небажання лідерів Добровольчої армії співпрацювати з будь-якими соціалістичними силами та їх представниками. На відміну від уряду Верховного правителя Росії О. Колчака, де працювали представники деяких лівих політичних сил, Денікін не вважав за потрібне йти на співпрацю з ними. Адже для представників вищого білогвардійського генералітету саме ліві політичні сили були винуватцями не лише розвалу армії, але й Жовтня 1917 р. та зрадниками Вітчизни, які підписали ганебний сепаратний мир з кайзерівською Німеччиною. Тому денікінська адміністрація не шукала шляхів співпраці з різними лівими політичними партіями та організаціями.

Очолити відділ пропаганди було запропоновано професору К. Соколову, відомому політику та представнику партії кадетів. Перед тим, як очолити таку важливу установу, К. Соколов зібрав детальну інформацію про цей орган та виступив з доповіддю на засіданні Особливої наради. Він навів цілу низку фактів, які демонстрували неідеальний механізм роботи даної структури, та запропонував реформувати її. Однак така пропозиція не викликала підтримки. Адже реорганізація установи фактично б паралізувала діяльність Освагу. Але, не зважаючи на це, Соколов все ж погодився очолити даний орган [13, с. 73-74].

Щодо структури відділу пропаганди, то вона була побудована наступним чином. Начальником, як вже відзначалося, був професор Соколов. Його помічниками – полковник Енгельгард та професор Грімм. Безпосередньо відділ складався з таких частин: 1) інформаційна; 2) агітаційна; 3) організаційна; 4) літературно-публіцистична; 5) художньо-агітаційна; 6) технічна; 7) загальна [3, с. 1-3].

Відповідно кожна з вказаних вище частин мала свою сферу повноважень та виконувала певні функції. Інформаційна займалася пошуком інформації на місцях та закордоном. На основі цих даних готувалися повідомлення відділу пропаганди, огляд різних газет, радіоповідомленням, звіти про становище на фронтах, тощо. Всі вони друкувалися окремо у вигляді брошур. Найбільш таємні виготовлялися лише в двох примірниках для начальника відділу та голови Особливої наради, який представляв їх Головнокомандувачу ЗСПР.

Агітаційна частина проводила пропаганду відповідно до політичної програми Добровольчої армії серед населення Півдня Росії. До її функцій належала організація агітаторських курсів, де безкоштовно навчалися інструктори-агітатори, створення місцевих агітаційних пунктів для інформування населення, тощо.

Організаційна частина відіграла допоміжну роль для інформаційної та агітаційної. Інспектори організаційної частини здійснювали поїздки з метою спостереження та контролю за реалізацією наказів і рішень урядового апарату, а також за виконанням роботи в агітаційних пунктах.

Для письмової агітації та пропаганди була створена літературно-публіцистична частина, яка мала свою власну редакційну колегію. Вона спеціалізувалася на виготовленні пропагандистсько-агітаційної літератури трьох типів: 1) листівки для масового поширення; 2) брошури і газети, які писалися простим та зрозумілим для широких мас населення стилем; 3) брошури, газети і журнали, яка призначалася для інтелігенції.

Функції художньо-агітаційної частини полягали у випуску агітаційного матеріалу за допомогою усіх можливих художніх засобів: малюнків, плакатів, портретів, мап, кінематографу, театру, тощо.

За виконання завдань літературної та художньої частини відповідали технічна частина. В її розпорядженні були приміщення для зберігання агітаційного матеріалу. Також вона займалася поширенням цієї літератури через своїх кур'єрів на місцях.

Контролем за відділом пропаганди, його правильним функціонуванням займалася загальна частина. Вона затверджувала особовий склад працівників відділу [13, с. 74-75].

Формально така структура відділу проіснувала до 31 березня 1920 р., коли за рішенням нового Головнокомандувача ЗСПР барона П. Врангеля вона була реформована.

Керівництво відділу пропаганди мало намір створити інформаційну систему закордоном. Це було важливим для формування суспільної думки на Заході на користь Білого руху, яка повинна була підштовхнути уряди європейських держав надавати ще більшої допомоги денікінському режиму [9, с. 85]. Передбачалося створення закордонних бюро та мережі своїх агентів в усіх великих містах Європи, а також у Нью-Йорку і Стамбулі. Агенти повинні були одночасно виконувати функції представників Російського телеграфного агентства [9, с. 85].

Як бачимо, відділ пропаганди являв собою досить розгалужену структуру, де кожна з частин мала свою сферу діяльності. Детально визначалися ділянки пропагандистсько-агітаційної роботи, щоб унеможливити дублювання функцій окремими частинами. Однак ні чітка структура, ні детальний розподіл повноважень не запобігли недоликам у роботі цього інституту.

Однією з основних проблем, яка, на думку російської дослідниці Тихомирової була серйозною перешкодою у роботі відділу пропаганди, стало кадрове питання [13, с. 75]. Взагалі, кадрова проблема була характерною для денікінського уряду. Дефіцит професійних та досвідчених чиновників був відчутним майже в кожній ланці денікінської владної вертикалі. Невелика заробітна плата, яка швидко знецінювалася через величезний ріст інфляції, також не дозволяла знайти дійсно фахових працівників для агітаційної роботи. Але найважливішим було те, що кадровий «голод» відчувався не лише в центральних установах відділу, але й на місцевому рівні. У своїх мемуарах К. Соколов писав: «У нас не вистачало працівників ні для місцевих установ, ні для центру. Тому вони змушені були імпровізувати у своїй роботі, і дуже часто їх імпровізація була невдалою» [12, с. 103]. І хоча серед посадовців даного органу були такі відомі письменники, журналісти і художники, як І. Бунін, Є. Венський, С. Кречетов, М. Сургуčov, С. Чазов, Є. Трубицької, але більшість службовців виявились непридатними для пропагандистсько-агітаційної роботи. Влучну характеристику цієї проблеми подав у своїх спогадах сучасник тих подій І. Наживін, що сотні газетних та журнальних працівників, які змушені втікали на Південь, голодували, а пропаганда – особливо в провінції – була віддана в руки спортсменам, представникам дворянства та колишнім чиновникам [9, с. 90]. Саме відсутність професійних та підготовлених кадрів на місцях не дозволила налагодити продуктивну агітацію місцевим органам Освагу.

Ще однією проблемою, яка заважала ефективній роботі білогвардійській пропагандистській машині, були технічні та транспортні складнощі. Через дефіцит та високі ціни на папір часто затримувалося друкування агітаційної літератури або надходила невеликим тиражем. Керівництво білих намагалось налагодити импорт паперу з закордону, але ці спроби завершилися невдало. Також через недоліки у транспортному сполученні не досить оперативно працювала кур'єрська служба і тому дуже часто пропагандистські матеріали вчасно не надходили до лінії фронту. Через складнощі з телеграфом на Півдні Росії, який практично не працював, телеграфна служба була фактично паралізованою [13, с. 77; 12, с. 106].

Заважало продуктивній роботі відділу пропаганди і те, що він почав додатково виконувати функції контррозвідки. Денікін досить багато разів користувався цією розвідувальною інформацією. Головнокомандувач ЗСПР не розумів, що така діяльність установи не дає можливості повністю зосередитися на головному завданні – агітації та пропаганді [6, с. 378]. Навіть були випадки, коли місцеві агітаційні установи самовільно починали перебірати на себе повноваження правоохоронних органів [2, с. 339].

Необхідно відзначити роль більшовиків, які своєю підпільною діяльністю підривали роботу білогвардійської пропаганди. Так, в березні 1919 р. був заарештований студент Донського університету М. Козлов, який маючи завдання з Москви, використавши рекомендації білогвардійських чиновників Ф. Генч-Оглуєва, Я. Штеєрмана, В. Зелера та інших, влаштувався на роботу в Осваг. Слідством було встановлено, що Козлов використовував бланки та друкарську техніку для виготовлення документів для більшовицького підпілля, яке поширювало заборонену більшовицьку літературу та агітувало від імені денікінської адміністрації. Паралельно з'ясувалась участь інших осіб даної установи, які співпрацювали з більшовиками. Навіть у типографії відділу пропаганди перебували працівники, які підтримували зв'язок з більшовицьким центром, куди вони передавали усі таємні дані, що надходили їм для друку [7, с. 112].

Дані факти зайвий раз свідчать ще про поширеність та ефективність більшовицької агентури, яка проникала у білогвардійські органи влади та вела підривну роботу проти пропаганди білих

Ускладнювало діяльність відділу суперечки між Особливою нарадою та урядами козачих областей, передусім Дону і Кубані. Агітаційні установи, створені донським та кубанським урядами, перешкоджали функціонуванню місцевих органів Освагу. Створені урядам Дону і Кубані пропагандистські структури не завжди мали достатньо фінансових та людських ресурсів для успішної агітаційної роботи. Така конкуренція між різними органами пропаганди мала скандальний характер. При чому кубанська агітаційна урядова установа не рідко працювала проти вищого керівництва Добровольчої армії [9, с. 89; 12, с. 110]. Такі протиріччя призводили до того, що величезні території перебували в інформаційному вакуумі, де не діяла ні білогвардійська агітація, ні донського та кубанського урядів [9, с. 92].

На думку автора, цей конфлікт між Особливою нарадою та урядами Дону та Кубані був ще одним яскравим прикладом боротьби двох військово-політичних сил на Півдні Росії, які репрезентували зовсім різні ідеологічні доктрини та політичні програми.

Крім матеріально-технічних недоліків в функціонуванні відділу пропаганди, а саме відсутності відповідних кадрів для агітаційної роботи, матеріальних та транспортних складнощів, а також зовнішнім чинникам (більшовицьке підпілля, конфлікт між білогвардійцями та урядами Дону та Кубані), необхідно вказати на проблеми в пропагандистсько-агітаційній діяльності, що безпосередньо впливали з ідеології та внутрішньополітичного курсу білогвардійців, та, які, на наш погляд, мали більш суттєвий вплив на агітаційну роботу білих.

Однією з таких проблем була політична відірваність лідерів Білого руху Півдня Росії від широких народних мас. Більшість населення сприймало білогвардійське керівництво як частину еліти колишньої царської Росії. Ця прірва між лідерами білих та широкими верствами населення була не лише виявом соціальних протиріч, але й більш глибокого соціально-культурного конфлікту, який був закладений на рівні світогляду ще в часи Російської імперії. Тому не дивно, що їхні пропагандистські

матеріали, які були призначені для народних мас, ними не сприймалися, і складалося враження, що така література спрямована на суспільні групи, яких не потрібно було агітувати проти більшовиків [15, с. 174; 1, с. 233].

Серйозною проблемою у пропагандистсько-агітаційній діяльності відділу була відсутність чіткої ідеології та продуманої політичної програми Білого руху. Адже якщо на початку Громадянської війни (1917-1918 рр.), коли лідери білогвардійців будували свою ідеологічну платформу на надкласових ідеях боротьби проти більшовиків та відкладення вирішення усіх важливих державних, національних та соціально-економічних питань до скликання нових Установчих Зборів, то у 1919 році, який, по суті, був визначальним у протистоянні білих та червоних, ці ідеї вже не могли задовольнити запити усіх соціальних класів та суспільних груп. Населення потребувало чітких та зрозумілих рішень у аграрному, національному та робітничому питанні та їх реалізації. У спеціальних комісіях, які створювалися денікінською владою, йшло активне обговорення різних декларацій та законопроектів щодо усіх актуальних проблем, однак втілити їх на практиці лідери Білого руху не наважувалися. Цим пояснюється розпливчастість і слабкість білогвардійських газет, звідси суттєва неефективність їх пропаганди [14, с. 58-59; 1, с. 233].

Та й чи могла бути дією білогвардійська пропаганда та агітація, якщо поряд з військовими успіхами і просуванням білих військ на Москву, відбувався катастрофічний розлад тилу. Навіть самі працівники відділу пропаганди вказували у своїх повідомленнях, що агітаційна робота фактично не реалізується через дії денікінської адміністрації на місцях. Так, у політичному звіті Освагу від 12 жовтня 1919 р. вказувалося: «Робота пропаганди паралізується безграмотністю місцевої влади. Її бездіяльність призводить до того, що в селах більшовики агітують без перешкод. Розкрадання, вбивства і реквізиції тероризують населення. І в той час, як агенти пропаганди говорять, що Добровольча армія несе правопорядок, спокій та захист, поряд з цим – хабарництво, пограбування, убивства, яких не було в дореволюційний час» [11, с. 2].

Як бачимо, разом з недоліками матеріально-технічного характеру, у білогвардійській пропаганді існували проблеми, які безпосередньо були пов'язані з ідеологічними засадами Білого руху та його політичною програмою. Це, на погляд автора, мало більш суттєвий вплив на непродуктивність білогвардійської агітації. Тому шукати головні причини невдалої пропаганди білих варто саме у цих перерахованих вище проблемах.

У сучасній науковій літературі можемо зустріти твердження, що пропаганда білих мала такі ж самі вади, як і більшовицька. Російський дослідник А. Кручинін, який є фахівцем з історії Громадянської війни, у одній зі своїх статей для енциклопедичного видання пише, що при порівнянні білої та більшовицької пропаганди не потрібно надавати перевагу останній. Адже проти більшовицької агітації працювала вся політика радянської влади: продрозкладка, офіційно оголошений терор, примусові масові мобілізації, тому намагання приписувати перемогу червоним роботі їх пропагандистській машині виявляються безпідставними [4, с. 207-208].

На нашу думку, не можна повністю підтримати вказану вище тезу російського науковця. Справді, політика «воєнного комунізму», яку втілювало в життя більшовицьке керівництво в соціальної та економічній сфері, викликала відкрите невдоволення населення, яке часто переростало в збройні повстання. Хоча такі ж народні виступи були і в тилу білих через дії місцевих адміністрацій. Однак говорити про те, що більшовицька пропаганда не була однією з основних складових перемоги у протистоянні проти білогвардійців, ми не можемо. Адже відкриті архівні матеріали вказують на суттєво більший вплив радянської агітаційної роботи, аніж та, що провадилася денікінською владою. Одним із таких документів є таємна записка, призначена для Генерального штабу Денікіна, де мова йшла про причини успіху більшовицької пропаганди. Серед причин називається: суттєві фінансові витрати, які надходять на агітаційну діяльність, величезна кількість літератури, що призначена для широких верств населення, спеціальні агітаційні курси, іноземна агітаційна література, тощо. Автор записки визнає, що при порівнянні білої та радянської пропаганди, «наш відділ пропаганди (мається на увазі Осваг – Г.М.) є жалюгідною іграшкою цехового виробництва» [10, с. 127].

Ідеї та гасла більшовиків були чіткими і зрозумілими та відповідали революційним запитам народних мас. Вони за змістом і формою були схожими до ідей інших лівих політичних сил (есерів, меншовиків, анархістів), однак саме більшовики виявилися найбільш радикальними прибічниками кардинальних перетворень, акцентуючи увагу на потребі швидких та революційних змін, ліквідації капіталістичних відносин, тощо. Тому можемо повністю погодитись із думкою відомого російського історика О. Шубіна, що однією з причин перемоги більшовицької влади у Громадянській війні була «перемога у ідеологічній війні проти білих та поміркованих соціалістів» [15, с. 268].

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що відділ пропаганди при уряді Головнокомандувача ЗСПР Денікіна являв собою досить розгалужену владну конструкцію, де кожна частина чітко відповідала за визначену сферу пропагандистсько-агітаційної роботи. Однак такий поділ не позбавив цю структуру серйозних недоліків як матеріально-технічного, так і ідейно-політичного характеру, які не дозволяли ефективно протистояти більшовицькій агітації. Останні полягали в тому, що військова ментальність та відсутність політичного досвіду лідерів Білого руху заважала їм усвідомити, що перемога у Громадянській війні залежить не лише від успішних бойових операцій, але й від послідовних дій в політичній, соціальній та економічній царині, які будуть задовольняти настрої широких верств населення.

Джерела та література

1. Алексеев Н. Н. Из воспоминаний / Н. Н. Алексеев. Архив русской революции. Т. 17. – Берлин, 1926. – С. 170-255.
2. Архив Дома Русского Зарубежья имени Александра Солженицына, г. Москва (Архив ДРЗ), ф. 1, оп. 1, дело м-250, л. 339.
3. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 1., л. 1-3.
4. Кручинин А. Осваг / А. Кручинин. Гражданская война в России: Энциклопедия катастрофы. – М.: «Сибирский цирюльник», 2010. – С. 207-208.
5. Деникин А. И. Очерки Русской Смуты: [в 3 кн.]. Кн.3: т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России / А.И. Деникин. – 2-е изд, испр. и доп. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 832с.
6. Ипполитов Г. М. Деникин / Г. М. Ипполитов. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 665с.
7. Кирмель Н. С. Спецслужбы Белого движения. 1918-1922. Контрразведка / Н. С. Кирмель. – М.: Вече, 2013. – 320с.
8. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский; составл., предисловие, коммент. С. В. Волкова. – М.: Айрис-пресс, 2012. – 752с.
9. Молчанов Л. А. Информационная политика правительства А.И. Деникина / Л. А. Молчанов // Молодая наука на рубеже веков. Сборник статей молодых ученых РГГУ. – М.: Изд-во РГГУ. – 1997. – С. 82-93.
10. Объяснительная записка полковнику генерального штаба Я. М. Лисовому // Белый архив. Т. 1. – Париж, 1926. – С. 127-133.
11. Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва (РГАСПИ), ф. 71, оп. 33, дело 1092, л. 2.
12. Соколов К. Правление генерала Деникина / К. Соколов. – София, 1921. – 296с.
13. Тихомирова И. В. Из истории Отдела Пропаганды при Добровольческой армии генерала Деникина / И. В. Тихомирова // Букинистическая торговля и история книги. Межведомственный сборник научных трудов. – М.: Мир книги, 1996. – Вып. 5. – С. 73-77.
14. Цветков В. Ж. Белое движение в России. 1917-1922 гг. / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2000. - № 7. – С. 56-74.
15. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине / А. В. Шубин. – М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2013. – 320с.

УДК:94 – 053. 2/6 – 055.26 (47+57), 1941/ 1943''

Ю. Карповець

ПРОБЛЕМА ДИТИНСТВА І МАТЕРИНСТВА В БЛОКАДНОМУ ЛЕНІНГРАДІ

У статті йде мова про соціальні аспекти життя блокадного Ленінграду періоду Другої світової війни, а саме – висвітлення проблеми дитинства і материнства. Наведено інформацію про медичне обслуговування матерів і дітей; освіту та навчання дітей. Для більш детальної і об'єктивної спроби висвітлення подій блокади Ленінграду використано спогади її очевидців.

Ключові слова: блокада, блокадний Ленінград, проблема материнства і дитинства, продовольча криза, евакуація дітей, медичні служби, поширені захворювання, навчання дітей. *The question of article is about social aspects of life of the Blockade Leningrad in the period of Second World War, such as clearing up the problem of childhood and maternity of this period. For more detailed and unbiased attempt to clear up the events of the Blockade of Leningrad the memories of the eyewitnesses are used.*

Keywords: Blockade, Blockade Leningrad, problem of childhood and maternity, food crisis, evacuation of children, widespread illnesses, education of children.